

O dwóch psychologicznych przesłankach myślenia spiskowego. Alienacja czy autorytaryzm

Krzysztof Korzeniowski

Instytut Psychologii PAN

Celem przedstawionych w artykule badań było sprawdzenie, czy różne postacie myślenia spiskowego mogą być wyjaśniane dwutorowo: czy z jednej strony mogą być traktowane jako konsekwencja alienacji (stanu politycznej bezradności i wyobcowania), a z drugiej jako forma ekspresji mentalności autorytarnej. Badano cztery formy myślenia spiskowego: ksenofobię, paranoję polityczną, stereotyp spiskowy i antysemityzm. Wyniki analiz regresji wielokrotnej wskazują, że alienacja i autorytaryzm stanowią niezależne predyktory wszystkich czterech form myślenia spiskowego. Potwierdzona została dwutorowa geneza myślenia spiskowego. Po pierwsze, może być ono traktowane jako forma adaptacji do stanu bezradności oraz wyobcowania z rzeczywistości społeczno-politycznej. Po drugie, myślenie spiskowe pojawia się jako konsekwencja mentalności autorytarnej. Wyniki sugerują, że badane formy myślenia spiskowego mają wspólne jądro.

Słowa kluczowe: spiskowe myślenie o polityce, paranoja polityczna, stereotyp spiskowy, antysemityzm, ksenofobia, alienacja polityczna, autorytaryzm

Spisek, spiskowe teorie dziejów i spiskowe myślenie o polityce

Wywód rozpoczniemy od identyfikacji pojęć podstawowych. Wielka Encyklopedia Powszechna PWN informuje, że spisek jest to: „(...) porozumienie kilku osób (z reguły co najmniej trzech) zawarte w celu dokonania określonego przestępstwa” (Wielka Encyklopedia Powszechna PWN, 1962–1969, t. 10, s. 705). Daniel Pipes, klasyk, przytacza następującą definicję spisku: „(...) związek lub stowarzyszenie dwóch lub więcej osób, zorganizowany w celu popełnienia wspólnie jakiegoś czynu przestępczego lub zakazanego prawem” (Pipes, 1998, s. 39). Oznacza to, że tajne porozumienia zawiązywane w zbożnych celach nie są spiskami. Na miano spiskowca nie zasługuje zatem bohater poczytnej przed laty powieści „Timur i jego drużyna”. Kwestia spiskowości nieco się komplikuje w przypadku konspiracyjnych działań mających na celu obalenie sprawującego władzę zbrodniczego tyrana–ludobójcy. Wydaje się, że wypada pozostać na gruncie prawa stanowionego i uznać, że wszystkie działania łamiące je są przestępstwami.

A czym są wspomniane teorie spiskowe? Daniel Pipes proponuje określenie co najmniej proste: „Teorie spiskowe – lęk przed nieistniejącymi spiskami (...)” (Pipes, 1998, s. 15). Jest konsekwentny, powtarza bowiem dalej: „Teoria spiskowa jest obawą przed spiskiem, którego nie ma” (Pipes, 1998, s. 40). Natychmiast pojawia się pytanie: a jak można być pewnym, że go „nie ma”? Definicja Pipesa nie dostarcza żadnych rozstrzygnięć ani teoretycznych, ani empirycznych. Niedawno ujawniono informacje, że w uśmierceniu Martina Luthera Kinga uczestniczyły tajne służby Stanów Zjednoczonych. Powszechnie znane są sposoby działania służb specjalnych tego i innych państw. Wystarczy oglądać telewizję, aby dowiedzieć się, że dzięki łączności satelitarnej można zlikwidować czy obezwładnić przywódcę oddziałów partyzanckich na Zakaukaziu. Możemy również, też tylko dzięki mediom, dowiedzieć się, jaka była rola CIA w tworzeniu rządów w Ameryce Południowej, czy jak wywiad radziecki wpływał na losy II wojny światowej, a potem na losy Europy, na przykład dzięki głębokiej infiltracji wywiadu brytyjskiego. Nie łudźmy się, że problem faktycznego istnienia czy nieistnienia spisków będących przedmiotem teorii spiskowych rozstrzygniemy zaraz, teraz i w tym miejscu. Spiski istniały, istnieją i na pewno będą istnieć. Wydaje się, że najistotniejszym elementem spiskowych teorii

Krzysztof Korzeniowski, Instytut Psychologii PAN, ul. Chodakowska 19/31, 03- 815 Warszawa,
e-mail: kk@psychpan.waw.pl

dziejów jest przypisywanie spiskom naczelnej roli w historii.

Kolejnym wyróżnikiem spiskowych teorii jest ich konstrukcja. „Teorie te zawierają zazwyczaj trzy podstawowe elementy:

- potężną, złą i zakonspirowaną organizację aspirującą do ogólnoświatowej hegemonii;
- nieświadomych wykonawców i agentów, którzy poddają cały świat wpływom rzeczony grupy do tego stopnia, że jest ona zaledwie o krok od osiągnięcia sukcesu; i wreszcie
- dzielną, ale osaczoną ze wszystkich stron grupkę, która pilnie potrzebuje twojej pomocy, by zapobiec katastrofie” (Pipes, 1998, s. 41).

I kwestia ostatnia. Teorie spiskowe nie są jedynie próbami intelektualnego wyjaśnienia istotnych wydarzeń historycznych czy mechanizmów rządzących przemianami społecznymi i politycznymi. Są to wizje silnie nasycone afektem. Te konstrukcje intelektualne zawierają z jednej strony, silny lęk i poczucie zagrożenia, z drugiej, wrogość wobec knujących spiski, ale też odzwierciedlają wierność ideałom i osobisty heroizm.

Spiskowe teorie dziejów są przedmiotem zainteresowania wielu dyscyplin naukowych: historii, antropologii, filozofii nauki, socjologii, nauk politycznych, psychiatrii, a także psychologii (zob. Alexander, 1987; Caumans i Niendorf, 2001; Graumann i Moscovici, 1987; Girard, 1982; Pipes, 1998; Zdybel, 2002). Bogactwo podejść owocuje tym, że także na gruncie psychologii myślenie spiskowe doczekało się wielu rozumień i operacjonalizacji. Zaczniemy od trywialnego stwierdzenia, że człowiek wyznający spiskowe teorie (dziejów, polityki itp.) uważa, iż wydarzenia społeczno-polityczne są wynikiem porozumień czy decyzji podejmowanych – a raczej uknutych – w konspiracji przez gremia wrogo nastawione wobec tych, których te decyzje żywotnie dotyczą. Na gruncie psychologii możemy napotkać dwa podejścia do tego zjawiska.

Pierwsze koncentruje się na tym, *kto* w ukryciu knuje spiski i w niejawnym sposób kieruje życiem społecznym. Najbardziej istotne jest tu zidentyfikowanie grupy konspiratorów. Reprezentantem tego podejścia może być Goertzel (1994). Ułożył on dość zwięzłą skalę, za pomocą której identyfikuje – czy raczej demaskuje – spiskującą grupę. Stanowią ją amerykański rząd i jego agendy, z jakichś powodów wrogo nastawione do rządzonych. Inne, choć w ogólnym zamyśle podobne, stanowisko prezentują polscy autorzy – Kofta i Sędek. Badacze ci, odwołując się do teoretycznych pomysłów i dorobku Billiga, Graumanna, Moscoviciego i innych uczonych (zob. Grauman i Moscovici, 1987), stworzyli koncepcję

„stereotypu duszy grupowej” (SDG) – pewnego rodzaju „reprezentacji zbiorowego wroga” (Kofta i Sędek, 1999, s. 175). Autorzy utrzymują, że stereotyp ten jest istotnym predyktorem wielu postaw społecznych wobec różnych narodowości (niezależnie od ustosunkowań afektywnych). Stwierdzili też, że w wielu przypadkach (np. odnośnie do różnych narodowości) SDG można uważać za zjawisko względnie homogeniczne. Okazało się wszakże, że grupą uważaną za szczególnie predestynowaną do knucia spisków są Żydzi (Kofta i Sędek, 1999). Zaletą omawianego podejścia badawczego jest to, że z łatwością daje się ono adaptować do analizowania postrzegania nie tylko grup narodowościowych czy etnicznych. Na marginesie można zauważyć, że ostatnio autorzy zmienili konwencję językową i chętniej mówią o stereotypach spiskowych (zob. Kofta, 2001).

Drugie podejście psychologiczne do kwestii spiskowej teorii dziejów wiąże się z kategorią paranoi politycznej (zob. Korzeniowski, 2002a; Robins i Post, 1999; zob. też Kramer, 1998). Wstępnie możemy ją zdefiniować jako zgeneralizowane przekonanie, że głównym, o ile nie jedynym motorem wydarzeń politycznych jest aktywność spiskowa tajnych, działających w ukryciu ugrupowań wrogo nastawionych wobec „nas”. Robins i Post następująco przedstawiają specyfikę tego zjawiska: „W poglądach paranoika na historię godne odnotowania jest nie to, że wierzy on w istnienie i znaczenie spisków – w końcu zdarzają się i mogą mieć znaczenie – ale że uznaje spisek za siłę napędową historii oraz podstawową zasadę organizującą świat wszelkiej polityki” (Robins i Post, 1999, s. 53). Dla „politycznego paranoika” sprawą drugorzędną jest to, kto spiskuje. Ważna jest ogólna zasada przyznająca spiskom naczelną rolę w wyjaśnianiu wydarzeń i przemian społeczno-politycznych oraz historii w ogóle.

Przedstawione dwa stanowiska zakreślają obszar, na którym można umieścić rozważania nad myśleniem spiskowym. Z jednej strony, mamy skonkretyzowane uprzedzenia czy stereotypy spiskowe. Ta forma sprowadza się do wskazaniu grupy (narodowej, etnicznej, religijnej czy innej) wyposażonej w cechy diaboliczne (zob. Michelet, 1993). Z drugiej strony, napotykamy ogólne poczucia czy przeświadczenia „odkrywające” naturę historii i polityki, przynajmniej w pierwszym momencie abstrahujące od rodowodu spiskowców. Jedne i drugie poglądy są silnie nasycone negatywnym afektem – obawami i lękiem, ale też bezsilną wrogością i resentymentem (zob. Korzeniowski, w druku). Te dwa stanowiska łączy wiara w spiski, ale przede wszystkim są one komplementarne.

W tak zarysowanym obszarze pomieścić można jeszcze kilka innych zjawisk będących odmianami czy częściami myślenia spiskowego. Przytoczmy dwa. O pierwszym

– antysemityzmie – przed chwilą pośrednio wspomniano (zob. Krzemiński, 1996a; Levinson i Stanford, 1944; Poliakov, 1973–1985; Szwalbe, 1996). Według Kofty stereotyp spiskowy (wcześniej nazywany SDG) jest centralnym składnikiem antysemityzmu (Kofta, 2001), ale też antysemityzm można uznać za prototyp spiskowych stereotypów innych narodowości (Kofta i Sędek, 1999). Drugie zjawisko warte przypomnienia to ksenofobia – noszący cechy fobii strach, niechęć, a nawet wrogość w stosunku do obcych lub innych (zob. Krzemiński, 1996b). To rodzaj zgeneralizowanego uprzedzenia kojarzonego ze względu na klimat emocjonalny przede wszystkim z paranoją polityczną, ale także z SDG. Obecnie wiadomo, że omawiane zjawiska współwystępują ze sobą, np. silniejszej paranoi politycznej towarzyszą silniejsze SDG, antysemityzm i ksenofobia. Wartości współczynników korelacji wskazują na około 10% wspólnej wariancji, co oznacza, że są to zjawiska powiązane, ale na pewno nie tożsame (Korzeniowski, w druku). Obecnie dysponujemy wstępnymi i izolowanymi wynikami badań (korelacjami), nie sposób określić więc głębszej struktury wzajemnych powiązań wymienionych zjawisk (np. nie wiadomo, któremu z nich można przypisać pozycję centralną). Możemy mówić jedynie o dającym się zidentyfikować spiskowym myśleniu o polityce i różnych jego postaciach czy aspektach.

Omawiane zjawiska mają podobne uwarunkowania społeczne. Paranoja polityczna, antysemityzm i ksenofobia z większym natężeniem występują wśród osób zajmujących niższe – czy mniej korzystne – pozycje w strukturze społecznej, głównie wśród osób mniej wykształconych (Korzeniowski 2002a, 2004). Dotychczas nie stwierdzono jednak, by SDG zależał od wyznaczników statusu (Kofta i Sędek, 1999).

Wiele uwagi poświęcono psychologicznym uwarunkowaniom czy predyktorom myślenia spiskowego o polityce (zob. Korzeniowski 2002a, 2007). Wiara w teorie spiskowe może być wyjaśniana wieloma różnymi czynnikami, np.:

- deficytami psychologicznego dobrostanu – depresją, anomią (dezorientacją i poczuciem bezcelowości w życiu), poczuciem frustracji itp. (na tego rodzaju uwarunkowania uwagę zwracali też Robins i Post [1999]);
- deficytem w sferze społeczno-politycznej kontroli i przynależności – alienacją społeczno-polityczną (Robins i Post, analizując uwarunkowania paranoi politycznej, wskazywali na rolę bezradności czy alienacji [Robins i Post, 1999, s. 77, 266]);
- szczególnymi – sztywnymi i dogmatycznymi, a przy tym wertykalnymi wizjami porządku społeczno-politycznego – autorytaryzmem, rozumianym jako hierarchiczna

wizja porządku społecznego i wynikająca stąd „naturalna” konieczność podporządkowywania się autorytetom (zob. Korzeniowski, 2002b, 2005);

- obiektywną ignorancją polityczną – np. brakiem wiedzy politycznej czy brakiem politycznych zainteresowań (niskim poziomem politycznego wyrafinowania) (zob. Manojlović i Nikolić-Popović, 2005; Jakubowska, 1999; Korzeniowski, 2002a);

- zdecydowanymi, skrajnymi orientacjami społeczno-politycznymi – krytycyzmem politycznym czy ekstremizmem przekonania (zob. Jakubowska, 2005).

Wyniki badań wskazują na to, że niektóre z form myślenia spiskowego co najmniej korelują z powyżej wymienionymi zmiennymi. Okazało się, że np. osoby z silniejszą skłonnością do politycznej paranoi:

- przeżywają stan braku psychologicznego dobrostanu – towarzyszy im nastrój depresyjny, nie znajdują oparcia w systemie wartości (są anomiczne), negatywnie oceniają jakość swojego życia;

- wykazują znaczny dystans wobec rzeczywistości politycznej – są politycznie wyalienowane, krytycznie myślą o scenie politycznej, przypisują jej aktorom brak norm, cynizm, wyrachowanie;

- wykazują niski poziom tzw. politycznego wyrafinowania – dysponują mniejszą wiedzą polityczną i są mniej zainteresowane polityką (Korzeniowski, 2002a; w druku).

Bardziej jednoznacznych danych – przede wszystkim odnośnie do paranoi politycznej – dostarczają wyniki analiz regresji wielokrotnej. Wydaje się, że można mówić o „dwutorowej” psychologicznej interpretacji myślenia spiskowego. Po pierwsze, ludzie skłonni są do tego typu myślenia wówczas, gdy są politycznie wyalienowani i anomiczni. Myślenie spiskowe może być tu traktowane jako forma adaptacji do stanu bezradności oraz braku sensu i zakorzenienia w rzeczywistości społeczno-politycznej. Po drugie, pojawia się ono jako prawdopodobna konsekwencja autorytaryzmu oraz autoidentyfikacji prawicowej (Korzeniowski, 2002a; w druku). W tym ujęciu myślenie spiskowe jawić się może jako forma ekspresji szczególnego rodzaju mentalności czy orientacji, a mianowicie światopoglądu prawicowego o charakterze autorytarnym.

Czy może być uprawnione mówienie o miękkiej i twardej formie myślenia spiskowego? Forma miękka jest traktowana jako jeden z możliwych sposobów radzenia sobie ze stanem dezorientacji czy bezradności, natomiast forma twarda byłaby elementem ustabilizowanego (i subiektywnie pewnego) światopoglądu. Wydaje się, że myślenie spiskowe może być funkcją dwóch centralnych rysów mentalności społeczno-politycznej. Pierwszy – alienacja polityczna – opisuje charakter relacji jednostki z rzeczy-

wistością społeczno-polityczną, odnosi się do radzenia sobie z tą rzeczywistością i społeczno-politycznej identyfikacji (zob. Korzeniowski, 1999). Drugi – autorytaryzm – można opisywać jako prywatną czy naiwną teorię rzeczywistości społecznej – sposób uporządkowania jej elementów (zob. Korzeniowski, 2002b). Dodatkowym argumentem – tym razem praktycznym – na rzecz skoncentrowania się na tych właśnie rysach mentalności jest fakt, że zjawiska te przybierają we współczesnej Polsce znaczne rozmiary (zob. Korzeniowski, 1999, 2002b).

Celem tego opracowania jest sprawdzenie, czy różne postacie myślenia spiskowego mogą być wyjaśniane dwutorowo, czy z jednej strony są/mogą być traktowane jako konsekwencja stanu politycznej bezradności i wyobcowania, a z drugiej jako ekspresja mentalności autorytarnej. Kolejnym celem jest sprawdzenie, czy dwa postulowane predyktory myślenia spiskowego są od siebie niezależne, czy też mamy do czynienia z ich interakcją.

Metoda

Charakterystyka postępowania badawczego

Większość relacjonowanych poniżej wyników – dotyczących paranoi politycznej, antysemityzmu i ksenofobii – uzyskano w badaniu „Psychologiczne przesłanki powodzenia transformacji systemowej. Początek drugiej dekady” (sponsorem grantem KBN nr 121/H01/2002/22). Przeprowadzono je jesienią 2002 roku metodą wywiadu ankietarskiego, stosując procedurę CAPI (*Computer Assisted Personal Interview*). Zbadano 1522-osobową polską próbę reprezentatywną. Badanie zrealizowała Pracownia Badań Społecznych.

Informacji o stereotypie duszy grupowej dostarczyło badanie przeprowadzone przez SWPS na próbie 99 osób o zróżnicowanych wyznacznikach statusu społeczno-ekonomicznego i charakterystykach demograficznych. Adaptacji metody dokonał i przetestował ją A. Winiarski (2001). Uczestnicy badania wypełniali te same kwestionariusze mierzące alienację polityczną i autorytaryzm, co respondenci badania ogólnopolskiego (zob. Benesiewicz, 2003).

Metody badawcze

W badaniu ogólnopolskim użyto wielu narzędzi badawczych do pomiaru położenia jednostki w strukturze społecznej (metryczka) oraz licznych zmiennych psychologicznych, potencjalnych wyjaśnień SMP. Wśród nich znalazły się miary dobrostanu psychicznego, postaw i orientacji społecznych, postaw narodowych. Pytania ankiet były losowo przemieszane.

Wskaźnikami analizowanych zmiennych były średnie wartości liczbowych przypisanych odpowiedziom stan-

dardowej kafeterii (od „zgadzam się” do „nie zgadzam się”). Obliczenie wskaźnika antysemityzmu poprzedziła standaryzacja wartości liczbowych – ze względu na heterogeniczność ostatniej pozycji („Termometr nastrojów”) (zob. Korzeniowski i Radkiewicz, 2003; Korzeniowski, 2007).

Pomiar alienacji politycznej. Zastosowano Skalę Alienacji Politycznej, składającej się z 15 pozycji diagnostycznych dla: bezsilności, bezsensu, anomii, wyobcowania (zob. Korzeniowski, 1999). Przykładowe pozycje Skali:

- bezsilność: „Ludzie tacy jak ja nie mają żadnego wpływu na to, co robi rząd”;
- bezsens: „Polityka jest tak skomplikowana i pogmatwana, że nie można się połapać, o co w niej chodzi”;
- anomia: „Obecnie nie sposób rozsądzić, kto w aktualnej sytuacji politycznej jest sprzymierzeńcem, a kto wrogiem Polski”;
- wyobcowanie: „W naszym obecnym systemie społeczno-politycznym czuję się coraz bardziej obco i nie-swojo”.

Wartość współczynnika α Cronbacha wyniosła 0,85.

Pomiar autorytaryzmu. Do jego pomiaru użyto Skali Autorytaryzmu, stanowiącej kompilację stosowanych dotychczas w Polsce narzędzi badawczych. Składa się ona z pozycji zaczerpniętych z polskiej wersji skali Melvina Kohna (zob. Koralewicz, 2008) oraz pozycji mających w zamierzeniu badać „polski autorytaryzm” (zob. Korzeniowski, 2005). Respondenci ustosunkowywali się do następujących stwierdzeń:

- „Najważniejszą rzeczą, której trzeba nauczyć dzieci, jest całkowite posłuszeństwo wobec rodziców”;
- „W tym skomplikowanym świecie jedynym sposobem na to, aby rozeznac się, jak należy postępować, jest zdanie się na specjalistów i doradców”;
- „Każdy dobry kierownik, aby uzyskać uznanie i posłuch, powinien być surowy i wymagający wobec ludzi, którzy mu podlegają”;
- „Jak się dobrze zastanowić, to trzeba przyznać, że istnieją na świecie tylko dwa typy ludzi: silni i słabi”;
- „Zawsze powinno się okazywać szacunek tym, którzy sprawują władzę”;
- „Musi być ‘coś nie w porządku’ z ludźmi niewierzącymi w Boga”;
- „Homoseksualiści to ludzie zboczeni, zasługujący na potępienie”;
- „Jeśli się dobrze zastanowić, to jest oczywiste, że są narody lepsze lub gorsze”;

– „Wartości chrześcijańskie powinny być główną podstawą moralną naszego państwa”.

Współczynnik α Cronbacha osiągnął wartość 0,67. Istnieją podstawy, by sądzić, że można wyróżnić kilka aspektów tak mierzonego autorytaryzmu (zob. Korzeniowski, 2005), zważywszy jednak na rodzaj badania uzyskaną wartość współczynnika α uznano za umiarkowanie satysfakcjonującą i możliwą do zaakceptowania.

Pomiar paranoi politycznej. Zastosowano skróconą wersję Skali Paranoi Politycznej. Składa się ona z następujących pozycji:

– „To nie rząd nami rządzi; ci, którzy naprawdę nami sterują, nie są w ogóle znani”;

– „Ci, którzy twierdzą, że istnieją na świecie potężne ukryte siły spiskujące przeciwko Polsce, mają wiele racji”;

– „Obecny chaos polityczno-organizacyjny jest spowodowany celowym działaniem”;

– „Wszystkie wydarzenia polityczne są wynikiem tajnych działań i ustaleń, o których szary obywatel nie ma zielonego pojęcia”;

– „Nigdy nie poznamy tych, którzy tak naprawdę sprawowali, sprawują i będą sprawować władzę nad nami”;

– „W polityce tak naprawdę, nic nigdy nie dzieje się jawnie”;

– „Wszystkie kluczowe polityczne decyzje podejmowane są w ukryciu”.

Wartość α Cronbacha skróconej wersji Skali Paranoi Politycznej wyniosła 0,83.

Pomiar ksenofobii. Użyto krótkiej skali stosowanej kilkakrotnie na świecie w ramach International Social Survey Programme, a w tym w Polsce w Polskim Generalnym Sondażu Społecznym (badanie „Tożsamość narodowa” – zob. Radkiewicz, 2002, 2003). Zastosowano następujące pozycje (gwiazdkami zaznaczono pozycje odwrócone):

– „Przybysze z innych krajów przyczyniają się do zwiększenia przestępczości”;

– „Przybysze z innych krajów przyczyniają się do rozwoju polskiej gospodarki”*

– „Przybysze z innych krajów odbierają pracę osobom urodzonym w Polsce”;

– „Przybysze z innych krajów czynią Polskę bardziej otwartą na nowe idee i inne kultury”*.

W badaniu współczynnik α Cronbacha osiągnął wartość 0,50. Trudno tę wartość uznać za satysfakcjonującą. Zdecydowano się jednak uwzględnić stosowaną miarę ksenofobii w dalszych analizach z dwóch powodów. Po pierwsze, w badaniach na próbach reprezentatywnych realizowanych metodą wywiadu ankietarskiego z reguły

uzyskuje się niższe wartości współczynnika α Cronbacha, a po drugie, przy użyciu tej metody uprzednio uzyskano i opisano interesujące wyniki (zob. Radkiewicz, 2002, 2003).

Pomiar antysemityzmu. Zjawisko to mierzono krótką skalą pomysłu Aleksandry Cisłak (zob. też Datner-Śpiwak, 1996). Przy obliczaniu wskaźnika uwzględniono następujące pozycje:

– „Osoby pochodzenia żydowskiego mają w Polsce zbyt duży wpływ na politykę”;

– „Osoby pochodzenia żydowskiego mają w Polsce zbyt duży wpływ na gospodarkę”;

– „Osoby pochodzenia żydowskiego mają w Polsce zbyt duży wpływ na telewizję”;

– Termometr nastrojów (zadaniem respondentów było „określenie swoich odczuć w stosunku do osób pochodzenia żydowskiego mieszkających w Polsce” na skali „–50° do +50°”) (zob. Korzeniowski, 2007).

Wartość α Cronbacha tej skali (po, przypomnijmy, standaryzacji surowych wyników) osiągnęła 0,80.

Pomiar stereotypu duszy grupowej (SDG). Badanie predyktorów tego zjawiska zrealizowano na 99-osobowej próbie dorosłych Polaków (Benesiewicz, 2003). Tym razem pytano o stosunek do obywateli obcych państw. Były to: Rosja, Niemcy, Izrael, Stany Zjednoczone. Co do każdego z nich zadano pytania:

– „Czy obywatele niżej wymienionych państw dążą do uzyskania decydującego wpływu w międzynarodowych instytucjach finansowych?”;

– „Czy obywatele niżej wymienionych państw dążą do panowania nad światem?”;

– „Czy obywatele niżej wymienionych państw dążą do przejęcia kontroli nad naszymi bankami i gospodarką?”;

– „Czy obywatele niżej wymienionych państw pomagają tylko „swoim”, nie dbając o innych?”;

– „Czy obywatele niżej wymienionych państw działają „jak jeden mąż”, kiedy chodzi o ich interes narodowy?”;

– „Czy obywatele niżej wymienionych państw osiągnęły swoje cele w polityce międzynarodowej dzięki tajnym porozumieniom i działaniom?”;

– „Czy obywatele niżej wymienionych państw zachowywali się często w sposób nielojalny i podstępny w stosunkach z innymi państwami?”.

Zastosowana metodologia umożliwiła zastosowanie następujących wskaźników SDG:

– nasilenia SDG w stosunku do obywateli każdego z państw (np. SDG Rosjanina, Niemca itd.),

– nasilenia poszczególnych składowych SDG (kwestii) w stosunku do wszystkich państw (np. przeświadczenia

o dążenia do panowania nad światem, przeświadczenia o dążeniu do przejęcia kontroli nad naszymi bankami i gospodarką obywateli wszystkich państw itd.);

– globalnego wskaźnika SDG (nasilenia wszystkich przeświadczeń w stosunku do wszystkich państw) – jego α Cronbacha wyniósł 0,65 (zob. Benesiewicz, 2003).

Wyniki

Przypomnijmy, że celem zaplanowanych analiz było potwierdzenie istnienia dwóch niezależnych predyktorów form myślenia spiskowego. W tym celu posłużono się metodą regresji wielokrotnej (metodą Wprowadzania). Oprócz dwóch wyróżnionych zmiennych wyjaśniających – alienacji politycznej i autorytaryzmu – w równaniach regresji jako osobną zmienną umieszczano ich interakcję. Był nią iloczyn wystandaryzowanych wartości wskaźników alienacji politycznej i autorytaryzmu. W poniższych zestawieniach tę zmienną oznaczono jako „alienacja*autorytaryzm”.

Predyktory paranoi politycznej – rola alienacji politycznej i autorytaryzmu oraz ich interakcji. W wyniku analizy regresji wielokrotnej stwierdzono następujące predyktory paranoi politycznej ($F(3, 1521) = 431,92; p < 0,0001$):

- alienacja polityczna ($\beta = 0,59; p < 0,0001$),
- autorytaryzm ($\beta = 0,22; p < 0,0001$).

Nie stwierdzono natomiast, by nasilenie paranoi zależało od interakcji alienacji i autorytaryzmu ($\beta = 0,02$; n.i.). Okazało się, że alienacja polityczna i autorytaryzm stanowią niezależne od siebie predyktory. Te dwie zmienne wyjaśniały znaczny procent zmienności paranoi politycznej ($R^2 = 0,46$).

Predyktory ksenofobii – rola alienacji i autorytaryzmu oraz ich interakcji. Analogiczna analiza ujawniła, że ksenofobię także wyjaśniają ($F(3, 1521) = 558,8; p < 0,0001$):

- alienacja polityczna ($\beta = 0,22; p < 0,0001$),
- autorytaryzm ($\beta = 0,25; p < 0,0001$).

Natomiast nie wyjaśnia jej interakcja tych zmiennych (alienacja*autorytaryzm: $\beta = -0,02$; n.i.). Alienacja polityczna i autorytaryzm wyjaśniają 15% zmienności ksenofobii.

Predyktory antysemityzmu – rola alienacji i autorytaryzmu oraz ich interakcji. Wyniki analizy regresji pokazały, że predyktorami antysemityzmu są ($F(3, 1521) = 58,64; p < 0,0001$):

- alienacja polityczna ($\beta = 0,18; p < 0,0001$),
- autorytaryzm ($\beta = 0,21; p < 0,0001$).

Ponownie nie stwierdzono, by łącznie wyjaśniały one interesujące nas zjawisko (alienacja*autorytaryzm: $\beta = -0,03$;

n.i.). Alienacja polityczna i autorytaryzm wyjaśniały 11% zmienności antysemityzmu.

Predyktory stereotypu duszy grupowej – rola alienacji i autorytaryzmu oraz ich interakcji. W tym wypadku analizy regresji wielokrotnej prowadzono osobno dla wszystkich uzyskanych wskaźników: SDG obywateli poszczególnych państw, komponentów SDG – poszczególnych kwestii i wreszcie wskaźnika globalnego SDG.

W Tabeli 1 przedstawione zostały wyniki analizy regresji stereotypu duszy grupowej obywateli Izraela, Niemiec, Stanów Zjednoczonych i Rosji względem alienacji politycznej i autorytaryzmu oraz interakcji tych zmiennych.

Wyniki przedstawione w Tabeli 1 wskazują, że alienacja polityczna i autorytaryzm są równie dobrymi predyktorami SDG obywateli wymienionych państw. Nie sposób uznać, że istotnie wyjaśniają one stereotyp spiskowy obywateli Rosji. Na uwagę zasługuje fakt, że SDG obywateli trzech pozostałych państw każdorazowo wyjaśnia paranoja polityczna. Autorytaryzm okazał się predyktorem jedynie SDG obywateli Izraela.

Podobnie jak w poprzednich analizach, nie zaobserwowano istotnych statystycznie efektów interakcji. Ponownie okazało się, że i alienacja polityczna, i autorytaryzm są niezależnymi wyjaśnieniami myślenia spiskowego.

W Tabeli 2 pokazano wyniki analizy regresji wielokrotnej komponentów SDG (tzw. kwestii) względem alienacji politycznej i autorytaryzmu, a także ich interakcji.

Tabela 1.

Predyktory SDG wobec obywateli państw – rola alienacji i autorytaryzmu oraz ich interakcji (N = 99)

	β	t	p	
Izrael:				
alienacja polityczna	0,27	2,67	0,01	$R^2 = 0,15$
autorytaryzm	0,28	2,94	0,01	
alienacja*autorytaryzm	0,02	0,21	n.i.	
Niemcy:				
alienacja polityczna	0,34	3,40	0,001	$R^2 = 0,16$
autorytaryzm	0,19	1,97	n.i.	
alienacja*autorytaryzm	0,05	-0,47	n.i.	
Stany Zjednoczone:				
alienacja polityczna	0,29	2,83	0,01	$R^2 = 0,11$
autorytaryzm	0,15	1,58	n.i.	
alienacja*autorytaryzm	0,17	1,65	n.i.	
Rosja:				
alienacja polityczna	0,18	1,76	n.i.	$R^2 = 0,11$
autorytaryzm	0,06	0,61	n.i.	
alienacja*autorytaryzm	-0,15	-1,46	n.i.	

Tabela 2.
Predyktory SDG wobec kwestii – rola alienacji i autorytaryzmu oraz ich interakcji

	β	t	p	
Wpływ na instytucje finansowe:				
alienacja polityczna	0,21	1,96	n.i.	$R^2 = 0,05$
autorytaryzm	0,02	0,19	n.i.	
alienacja*autorytaryzm	0,05	0,47	n.i.	
Panowanie nad światem:				
alienacja polityczna	0,30	3,03	0,01	$R^2 = 0,14$
autorytaryzm	0,19	1,94	n.i.	
alienacja*autorytaryzm	-0,03	-0,28	n.i.	
Kontrola nad polską gospodarką:				
alienacja polityczna	0,12	0,19	n.i.	$R^2 = 0,16$
autorytaryzm	0,36	3,84	0,01	
alienacja*autorytaryzm	-0,06	-0,65	n.i.	
Pomaganie tylko „swoim”:				
alienacja polityczna	0,23	2,17	0,05	$R^2 = 0,06$
autorytaryzm	0,08	0,77	n.i.	
alienacja*autorytaryzm	0,02	0,22	n.i.	
„Jak jeden mąż”, gdy interes narodowy:				
alienacja polityczna	0,26	2,51	0,02	$R^2 = 0,08$
autorytaryzm	-0,14	-1,39	n.i.	
alienacja*autorytaryzm	0,10	0,98	n.i.	
Spisek i tajne działania:				
alienacja polityczna	0,27	2,51	0,02	$R^2 = 0,09$
autorytaryzm	0,15	-1,39	n.i.	
alienacja*autorytaryzm	0,03	0,31	n.i.	
Niełojalność w stosunku do innych:				
alienacja polityczna	0,14	1,40	0,05	$R^2 = 0,12$
autorytaryzm	0,32	3,36	0,001	
alienacja*autorytaryzm	-0,13	-1,29	n.i.	

Wyniki przeprowadzonej analizy wskazują, że w jednym przypadku nie ma podstaw do twierdzenia, by od nasilenia alienacji politycznej czy autorytaryzmu zależał pierwszy komponent SDG. Przekonanie, że „obywatele niżej wymienionych państw dążą do uzyskania decydującego wpływu w międzynarodowych instytucjach finansowych” nie wydaje się wyjaśniane przez analizowane zmienne ani przez ich interakcję. Podobnie jak w poprzedniej analizie, nie pojawiły się istotne efekty in-

terakcji, a także alienacja polityczna częściej okazywała się predyktorem poszczególnych kwestii, komponentów SDG. Zwracają też uwagę niskie współczynniki determinacji poszczególnych kwestii.

Zgodnie z planem przeprowadzono także analizę regresji globalnego wskaźnika SDG względem alienacji politycznej i autorytaryzmu. Stwierdzono, że stereotyp spiskowy obywateli innych państw wyjaśniany jest przez:

- alienację polityczną ($\beta = 0,37$; $p < 0,001$) oraz
- autorytaryzm ($\beta = 0,25$; $p < 0,01$).

Nie stwierdzono, by stereotyp ten wyjaśniany był przez ich interakcję (alienacja*autorytaryzm: $\beta = 0,008$; n.i.). Łącznie alienacja polityczna i autorytaryzm wyjaśniały 21% zmienności wartości globalnego wskaźnika SDG.

Podsumowanie i wnioski

Na wstępie wyróżniliśmy cztery postacie spiskowego myślenia o polityce. Najogólniej rzecz biorąc, różniły się one poziomem abstrakcyjności, a dokładniej stopniem wyartykułowania podmiotu spiskującego. Antysemityzm rozumiany jako „postawa niechęci, wrogości wobec Żydów i osób pochodzenia żydowskiego” (za Grinberg, 2001), wydaje się ustosunkowaniem najbardziej konkretnym uprzedzeniem wobec jednej grupy narodowej. Stereotyp spiskowy (SDG) przez przypisanie bytowości konkretnej grupie stanowi rodzaj konkretnego ustosunkowania, ale też może być ustosunkowaniem zgeneralizowanym. Przypomnijmy, że autorzy tego konstruktów zauważają, iż w wielu przypadkach – odnośnie do różnych narodowości – SDG można uznawać za zjawisko względnie homogeniczne (Kofta i Sędek, 1999). Ksenofobia stanowi silne i zdecydowane zgeneralizowane afektywne ustosunkowanie wobec obcych. Natomiast paranoję polityczną określiliśmy jako nasycone afektywnie zgeneralizowane przekonanie, że głównym, o ile nie jedynym motorem polityki jest aktywność spiskowa tajnych, działających w ukryciu ugrupowań wrogo nastawionych wobec „nas”. Tym, co łączy wszystkie postacie spiskowego myślenia o polityce, jest (większe lub mniejsze) nasycone nieufnością i poczuciem zagrożenia. Kolejnym elementem wspólnym wyróżnianych postaci jest ich oparcie na wyrazistym podziale my (swoi) – oni (obcy), w takim rozumieniu, jakie nadali mu w znanej teorii kategoryzacji społecznej Turner i Tajfel (zob. Tajfel, 1982; Tajfel i Billings, 1974; Tajfel i Turner, 1979). Przy czym w przypadku myślenia spiskowego mamy do czynienia nie tylko z faworyzowaniem grupy własnej i deprecjonowaniem obcej, lecz także ze szczególnym zjawiskiem określanym przez R. M. Kramera „błędym przypisywaniem wrogości grupie obcej” (*sinister attribution error*) (Kramer, 1988).

Analiza potencjalnych i wstępnie empirycznie potwierdzonych psychologicznych uwarunkowań paranoi politycznej sugerowała, że myślenie spiskowe może być wyjaśniane dwutorowo. Po pierwsze, mogło być ono traktowane jako forma adaptacji do stanu bezradności oraz braku sensu i zakorzenienia w rzeczywistości społeczno-politycznej. Po drugie, myślenie spiskowe jawiło się jako możliwa forma ekspresji szczególnego rodzaju mentalności czy orientacji, a mianowicie światopoglądu autorytarnego.

Przeprowadzone analizy w najogólniejszym zarysie potwierdzają wysunięte przypuszczenia. I alienacja polityczna, i autorytaryzm okazały się niezależnymi od siebie predyktorami czterech wyróżnionych postaci myślenia spiskowego: paranoi politycznej, ksenofobii, antysemityzmu i stereotypu duszy grupowej (stereotypu spiskowego). Podkreśliśmy, że w przeanalizowanych regresjach ani razu nie stwierdzono, by istotnym predyktorem form myślenia spiskowego była interakcja alienacji i autorytaryzmu, mimo że, biorąc pod uwagę liczbę przeprowadzonych porównań, efekt taki miał prawo pojawić się losowo. A zatem możemy powiedzieć, że potwierdzona została uprzednio przedstawiona dwutorowa psychologiczna interpretacja myślenia spiskowego (wcześniej odniesiona tylko do paranoi politycznej [zob. Korzeniowski, 2002, 2004]):

- po pierwsze, jawić się ono może jako forma adaptacji do stanu bezradności oraz wyobcowania,
- po drugie, może ono stanowić formę ekspresji szczególnego rodzaju mentalności – orientacji autorytarnej.

Chwilę uwagi warto poświęcić mocy predyktywnej alienacji politycznej i autorytaryzmu. Rozpocznijmy od suchego zestawienia liczb. Przeprowadzono piętnaście analiz regresji. W jedenastu istotnym predyktorem okazała się alienacja polityczna, a autorytaryzm – w sześciu. Przy czym w analizach, w których stosowano globalne wskaźniki czterech wyróżnionych form myślenia spiskowego, okazywało się, że może ono być wyjaśniane jednocześnie i alienacją, i autorytaryzmem. Różnice w mocy predyktywnej pojawiły się w przypadku analizowania cząstkowych wskaźników stereotypu duszy grupowej. Podstawowe różnice nie dają się jednak sprowadzić do ilości, są bowiem jakościowe. Alienacja polityczna jest predyktorem kwestii centralnych dla spiskowych teorii dziejów: żądza władzy przypisywana „obcym”, spostrzeganie ich jako solidarnych i zjednoczonych wspólną ideą, a przede wszystkim przypisywanie skuteczności ich poczynań – działalności spiskowej. Osoby silniej politycznie wyalienowane utrzymywały, że obywatele wymienionych państw:

- dążą do panowania nad światem,
- pomagają tylko „swoim”, nie dbając o innych,

– działają „jak jeden mąż”, gdy chodzi o ich interes narodowy,

– osiągają swoje cele w polityce międzynarodowej dzięki tajnym porozumieniom i działaniom.

Natomiast autorytaryzm odpowiada za przekonania o grabieżczych czy szerszej: niemoralnych zachowaniach „obcych”. Osoby bardziej autorytarne twierdziły, że obywatele wymienionych państw:

– dążą do przejęcia kontroli nad naszymi bankami i gospodarką,

– zachowywali się często w sposób niełojalny i podstępny w stosunkach z innymi państwami.

Zestawienie powyższe sugeruje, że myślenie spiskowe daje się tłumaczyć raczej poczuciem wyobcowania i bezradności – odwołujemy się do tego typu myślenia, gdy świat, w którym żyjemy, jest nam obcy, i na dodatek nie poddaje się naszej kontroli ani praktycznej, ani poznawczej; mniejszą rolę należałoby zaś przypisywać gotowej, czarno-białej hierarchicznej wizji świata społecznego, nacechowanego niechęcią do „innych”. Nie powinno to jednak znaczyć, że można bagatelizować rolę autorytaryzmu jako prywatnej czy naiwnej teorii predestynującej do spiskowego myślenia o dziejach, polityce, rzeczywistości społecznej w ogóle. Szczególnie zaś wówczas, gdy autorytaryzm stanowi istotny rys mentalności społeczno-politycznej – tak jak jest to w Polsce.

Przedstawione rezultaty wydają się jednorodną i spójną całością, nie sposób jednak pominąć kilku nasuwających się pytań i wątpliwości.

Powyżej staraliśmy się pokazać wspólny rdzeń wyróżnionych postaci spiskowego myślenia o polityce. Można jednak postawić pytanie, czy na obrazie wyników nie zaważyło treściowe podobieństwo pozycji stosowanych metod pomiaru zmiennych wyjaśnianych. Przypomnijmy, że o paranoi politycznej miała świadczyć nasycona poczuciem zagrożenia wiara w przemożną rolę spisków (bez wskazywania spiskujących gremiów). Wskaźnikiem antysemityzmu było przypisywanie obywatelom polskim pochodzenia żydowskiego zbyt dużego wpływu na istotne aspekty życia w Polsce oraz negatywny stosunek do tych osób, wskaźnikiem ksenofobii była niechęć wobec przybyszów z innych krajów, zaś wskaźnikami stereotypu duszy grupowej były różne negatywne charakterystyki obywateli czterech państw. Za każdym razem mamy do czynienia z podziałem na „nas” (Polaków) i jakichś – mniej lub bardziej – sprecyzowanych „obcych”, ale za każdym razem są to inni „obcy”. Wydaje się, że na jednorodności uzyskanych wyników zaważyło nie tyle podobieństwo treści użytych pozycji, ile wspólny im znaczeniowy rdzeń – spiskowa wizja społeczeństwa i świata polityki.

Przez chwilę wypada zatrzymać się nad teoretyczną wymową uzyskanych wyników. Badania prowadzone na świecie, a także w Polsce po roku 1989 wskazują, że osoby bardziej autorytarne są też silniej politycznie wyalienowane (zob. Korzeniowski, 1999). W świetle tych danych fakt, że w zrealizowanych analizach regresji wielokrotnej autorytaryzm i alienacja stanowią niezależne (od wspólnej wariancji) predyktory wszystkich badanych form myślenia spiskowego staje się szczególnie wyrazisty i dobitny. Teoretycznie rzecz biorąc, można by się zastanawiać, czy któraś z tych zmiennych nie stanowi dodatkowo mediatora związku alienacji z myśleniem spiskowym. Są jednak podstawy teoretyczne, by sądzić, że autorytaryzm może być mediatorem związku alienacji z myśleniem spiskowym, jak również że alienacja może być mediatorem związku autorytaryzmu z myśleniem spiskowym (zob. Arendt, 2008; Fromm, 1970, 1996). Oczywiście można zastosować modelowanie strukturalne i porównywać miary dopasowania takich dwóch modeli ścieżkowych, ale byłaby to zabawa liczbami, a nie analiza zjawisk.

Przypomnijmy, że analizie została poddana miara ksenofobii, miara, której nie sposób uznać za rzetelną. Okazało się jednak, że i ksenofobia – stanowiąca zjawisko umiarkowanie spójne wewnętrznie – podobnie jak inne postacie myślenia spiskowego była satysfakcjonująco wyjaśniana i alienacją polityczną, i autorytaryzmem. W tej sytuacji pozostaje wierzyć, że to, co w stosowanej metodzie pomiaru dawało tę umiarkowaną spójność, należało do znaczeniowego rdzenia myślenia spiskowego.

Słowa komentarza wymaga też fakt, że odwoływaliśmy się do wyników pochodzących z dwóch różnych badań. Przypomnijmy, że badanie pierwsze zrealizowano na próbie reprezentatywnej dorosłych Polaków, a drugie na 99 osobach o zróżnicowanych charakterystykach społecznych i demograficznych – w wieku do 34 lat, głównie z wykształceniem średnim i wyższym, przeważnie mieszkańców Warszawy. Wydaje się, że dysponowanie dwiema różnymi próbami działa na korzyść stwierdzonych prawidłowości – występowanie dwutorowego modelu wyjaśniającego myślenie spiskowe daje się zaobserwować niezależnie od badanej próby.

Wiąże się z tym kolejny istotny problem. Dotychczasowe badania, o czym wspomniano na wstępie, pozwalają stwierdzić, że wyróżnione postacie myślenia spiskowego współwystępują ze sobą, choć nie sposób ich uznać za tożsame przejawy jednego zjawiska. Teraz dowiedzieliśmy się, że wszystkie one mają te same, niezależne od siebie predyktory. Wobec tych faktów pojawia się pytanie o strukturę społeczno-politycznego myślenia spiskowego wyjściowo traktowanego jako całość. Najprostszej odpo-

wiedzi mogłyby udzielić rezultaty eksploracyjnej analizy czynnikowej, a bardziej zaawansowanej – modelowanie strukturalne przeprowadzone na pozycjach narzędzi mierzących postacie myślenia spiskowego. Jednak obecnie ich przeprowadzenie nie jest możliwe, w jednym badaniu (ogólnopolskim) bowiem dokonano pomiaru tylko trzech postaci. Problematyce tej poświęcony jest właśnie rozporozynany program badawczy.

Na zakończenie jeszcze uwagi o charakterze metateoretycznym. Cytowany na wstępie zestaw potencjalnych predyktorów spiskowego myślenia o polityce może sugerować, że zjawisko to jest funkcją nieprzystosowania czy deficytów psychicznego dobrostanu (choć nie ma podstaw, by uznawać je za zaburzenie osobowości o charakterze psychopatologicznym). W tym miejscu nie przesadzamy, że myślenie spiskowe zawsze i wszędzie musi być przejawem czy konsekwencją braku psychicznego dobrostanu. W pewnych warunkach i pewnych czasach – np. na wyspie Dobu (zob. Benedict, 2002) lub w erze stalinowskiej – skrajna podejrzliwość i brak zaufania wobec innych bywały nie tylko przejawem przystosowania, lecz także warunkiem przeżycia. „Reakcja paranoiczna to wypaczenie użytecznego zachowania służącego radzeniu sobie. Paranoja jest przesadną formą wypróbowanego w polityce stylu czujnej podejrzliwości, uważnej obserwacji i wykorzystywania okazji” (Robins i Post, 1999, s. 31).

W tym miejscu pojawia się jeszcze pytanie o ekologiczną trafność przedstawionych rezultatów, dające się sprowadzić do kwestii: „Polska a myślenie spiskowe”. W tej chwili nie sposób rozsądzić, czy zaobserwowana dwutorowa geneza form myślenia spiskowego ma charakter uniwersalny, czy też jest zjawiskiem specyficznym polskim. Na rzecz hipotezy drugiej może przemawiać szczególnie miejsce spiskowania i konspiracji w historii naszego kraju. Postacie spiskowców pojawiają się w największych dziełach epoki romantyzmu i z zasady są to postacie bohaterskie, choć często tragiczne. W Polsce w porównaniu z innymi europejskimi krajami wznieconych zostało najwięcej uknutych w konspiracji powstań, z których tylko jedno (wielkopolskie) było zwycięskie, a wiele było narodową hekatombą. Warto też przypomnieć, że inny był charakter działalności spiskowej w zaborze pruskim (przede wszystkim samoorganizacja o charakterze ekonomicznym), a inny w zaborze rosyjskim i Królestwie Kongresowym (samoorganizacja o charakterze symbolicznym). Przypomnijmy też, że w języku polskim mamy dwa terminy na określenie działalności niejawniej i sprzecznej z panującym prawodawstwem – spisek i konspiracja, przy czym działanie w konspiracji w XX wieku miało zdecydowanie pozytywne konotacje afektywne.

Nasuwać to może przypuszczenie, że samo spiskowe myślenie o historii i polityce może być w Polsce zjawiskiem złożonym (np. wielotorowym) oraz że Polacy mogą być szczególnie silnie wyczuleni na działalność spiskową wymierzoną w „nas”.

LITERATURA CYTOWANA

- Alexander, R. D. (1987). *The biology and moral systems*. Hawthorne, NY: Aldine de Gruyter.
- Arendt, H. (2008). *Korzenie totalitaryzmu*. Warszawa: Wydawnictwa Naukowe i Profesjonalne.
- Benedict, R. (2002). *Wzory kultury*. Warszawa: Wydawnictwo Muza SA.
- Benesiewicz, K. (2003). *Alienacja polityczna i autorytaryzm a uprzedzenia narodowościowe*. Niepublikowana praca magisterska, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej, Warszawa.
- Caumans, U., Niendorf, M. (red.). (2001). *Verschwoerungstheorien. Anthropologische Konstanten – historische Varianten*. Osnabrück: Fibre Verlag.
- Datner-Śpiwak, H. (1996). Struktura i wyznaczniki postaw antysemitycznych. W: I. Krzemiński (red.), *Czy Polacy są antysemitami* (s. 27–64). Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Fromm, E. (1970). *Ucieczka od wolności*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Fromm, E. (1996). *Zdrowe społeczeństwo*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Girard, R. (1982). *Kozioł ofiarny*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie.
- Goertzel, T. (1994). Belief in conspiracy theory. *Political Psychology*, 15, 731–742.
- Graumann, C. F., Moscovici, S. (red.). (1987). *Changing conceptions of conspiracy*. New York: Springer-Verlag.
- Grinberg, D. (2001). Antysemityzm. W: *Wielka Encyklopedia PWN* (s. 154–155). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Haselton, M. G., Nettle, D. (2006). The paranoid optimist: An integrative evolutionary model of cognitive biases. *Personality and Social Psychology Review*, 10(1), 47–66.
- Jakubowska, U. (1999). *Preferencje polityczne. Psychologiczne teorie i badania*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Jakubowska, U. (2005). *Ekstremizm polityczny. Studium psychologiczne*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Kinderman, P., Bentall, R. P. (1997). Causal attribution in paranoia and depression: Internal, personal, and situational attributions for negative events. *Journal of Abnormal Psychology*, 106(2), 341–345.
- Kofta, M. (2001). Stereotyp spiskowy jako centralny składnik antysemityzmu. W: M. Kofta, A. Jasińska-Kania (red.), *Stereotypy i uprzedzenia. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe* (s. 274–298). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kofta, M., Sędek, G. (1999). Stereotypy duszy grupowej a postawy wobec obcych: wyniki badań sondażowych. W: B. Wojciszke, M. Jarymowicz (red.), *Psychologia rozumienia zjawisk społecznych*. Warszawa, Łódź: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Koralewicz, J. (2008). *Autorytaryzm, lęk, konformizm*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, Collegium Civitas Press.
- Korzeniowski, K. (1999). Między rewolucją a normalnością. Rzecz o alienacji politycznej na przełomie dekad. W: B. Wojciszke, M. Jarymowicz (red.), *Psychologia rozumienia zjawisk społecznych* (s. 61–78). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Korzeniowski, K. (2001). Die polnische politische Paranoia. W: U. Caumans, M. Niendorf (red.), *Vorschwörungstheorien: Anthropologische Konstanten – historische Varianten*. Osnabrück: Fibre Verlag.
- Korzeniowski, K. (2002a). Autorytaryzm i jego psychopolityczne konsekwencje. W: K. Skarżyńska (red.), *Podstawy psychologii politycznej* (s. 59–81). Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Korzeniowski, K. (2002b). Utrata i pozyskiwanie politycznego sensu. Anomia i paranoja polityczna. W: K. Skarżyńska (red.), *Podstawy psychologii politycznej* (s. 293–323). Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Korzeniowski, K. (2004). Transformacja systemu a zmiana mentalności społeczno-politycznej. O dialektyce adaptacji. *Kolokwia Psychologiczne*, 12, 253–268.
- Korzeniowski, K. (2005). O wielowymiarowości autorytaryzmu. W: U. Jakubowska, K. Skarżyńska (red.), *Demokracja w Polsce. Doświadczenie zmian* (s. 114–123). Warszawa: Academia.
- Korzeniowski, K. (2007). O psychologicznej specyfice polskiego antysemityzmu. W: U. Jakubowska, K. Skarżyńska, J. Wasilewski (red.), *Konflikty polityczne. Przejawy, źródła i metody rozwiązywania* (s. 153–166). Warszawa: Academia.
- Korzeniowski, K. (w druku). Political paranoia in Poland in the beginning of the second decade of system transformation. *Political Psychology*.
- Korzeniowski, K., Radkiewicz, P. (2003). *Psychologiczne przesłanki powodzenia procesu transformacji systemowej. Początek drugiej dekady* (raport podsumowujący grant 121/H01/2002/22). Warszawa: Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej.
- Kramer, R. M. (1998). Paranoid cognition in social systems: Thinking and acting in the shadow of doubt. *Personality and Social Psychology Review*, 2(4), 251–275.
- Krzemiński, I. (1996a). Czy Polacy są antysemitami? Zjawisko i znaczenie antysemityzmu. W: I. Krzemiński (red.), *Czy Polacy są antysemitami* (s. 146–198). Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Krzemiński, I. (1996b). Zjawisko ksenofobii. Polacy wobec swych mniejszości narodowych i sąsiadów. W: I. Krzemiński (red.), *Czy Polacy są antysemitami* (s. 229–247). Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Levinson, D. J., Sanford, R. N. (1944). A scale for measurement of anti-Semitism. *Journal of Psychology*, 17, 339–370.

- Manojlović, S., Nikolić-Popović, J. (2005). Cognitive complexity of paranoid patients. *Facta Universitatis (series: Medicine and Biology)*, 12(2), 113–117.
- Michelet, J. (1993). *Czarownica*. London: Puls Publications.
- Poliakov, L. (1973–1985). *History of anti-Semitism* (tom 1–4). New York: Vanguard Press.
- Pipes, D. (1998). *Potęga spisku. Wpływ paranoicznego myślenia na dzieje ludzkości*. Warszawa: BEJ Service.
- Radkiewicz, P. (2002). *Dwie kategorie dumy narodowej i ich związki z etnocentrycznymi postawami wobec własnej i obcej grupy narodowościowej. Analiza porównawcza siedemnastu krajów europejskich*. Niepublikowana rozprawa doktorska, Instytut Psychologii PAN, Warszawa.
- Radkiewicz, P. (2003). The national values as a concept helpful in explaining the development of nationalist attitudes and xenophobia. *Polish Psychological Bulletin*, 34(1), 5–13.
- Robins, S. R., Post, M. J. (1999). *Paranoja polityczna. Psychopatologia nienawiści*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Skarżyska, K. (2005). *Człowiek a polityka. Zarys psychologii politycznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Szwalbe, S. (1996). Skala antysemityzmu. W: I. Krzemiński (red.), *Czy Polacy są antysemitami* (s. 269–281). Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Tajfel, H. (1982). *Social psychology of intergroup relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tajfel, H., Billig, M. (1974). Familiarity and categorization in intergroup behavior. *Journal of Experimental Social Psychology*, 10, 159–170.
- Tajfel, H., Turner, J. C. (1979). An integrative theory of social contact. W: W. Austin, S. Worchel (red.), *The social psychology of intergroup relations* (s. 7–24). Monterey: Brooks and Cole.
- Wielka Encyklopedia Powszechna (1962–1969), t. 10. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Winiarski, A. (2001). *Paranoja polityczna, a stereotyp duszy grupowej*. Niepublikowana praca magisterska, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej, Warszawa.
- Zdybel, L. (2002). *Idea spisku i teorie spiskowe w świetle analiz krytycznych i badań historycznych*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

On two psychological determinants of conspiratorial thinking: Alienation and authoritarianism

Krzysztof Korzeniowski

Institute of Psychology, Polish Academy of Sciences

Abstract

The aim of the article was to test whether different forms of conspiratorial thinking may be explained in a two-way manner. First, if they may be treated as a consequence of alienation (state of helplessness and estrangement), and second, as an expression of authoritarian mentality. Four forms of conspiratorial thinking were studied: xenophobia, political paranoia, conspiratorial stereotype and anti-Semitism. Results of multiple regression analyses show that alienation and authoritarianism constitute independent predictors of all four forms of conspiratorial thinking. The twofold origin theory of conspiratorial thinking was confirmed. First, it may be understood as a form of adaptation to a state of helplessness and estrangement in face of political reality. Second, conspiratorial thinking comes out as a consequence of authoritarian mentality. The results suggest that different forms of conspiratorial thinking may have a common core.

Key words: conspiratorial political thinking, political paranoia, conspiratorial stereotype, anti-Semitism, xenophobia, political paranoia, authoritarianism

Złożono: 20.01.2009

Złożono poprawiony tekst: 2.05.2009

Zaakceptowano do druku: 7.07.2009